

LANDSCHAPSTALKS

Landschap van de toekomst

OOGST VAN DRIE LANDSCHAPSTALKS IN NOORD-HOLLAND

‘Om een interessant landschapsbeeld te ontwikkelen is het nodig dat men ontvankelijk is voor hetgeen er is en een visie heeft op wat er zou moeten zijn voor een duurzame en evenwichtige ontwikkeling’

J.T.P. Bijhouwer, landschapsarchitect

Inhoud

Inleiding	4
Van schootsveld naar zonneveld EEN VERKENNING VAN DE KANSEN VAN HET (WERELD)ERFGOED EN HET OPWEKKEN VAN HERNIEUWBARE ENERGIE	6
Een visie op de Atlantikwall als landschappelijke structuur LOKALE INITIATIEVEN EN DE ROEP OM CENTRALE REGIE	14
De toekomst van Laag Holland GROTE DRUK OP EEN KLEINSCHALIG LANDSCHAP, EEN ZOEKTOCHT NAAR OPLOSSINGEN	20
Colofon	29

Inleiding

Het landschap is van ons allemaal, en het verandert. Dat is in Nederland altijd al zo, maar de veranderingen die in deze tijd op ons afkomen, zijn uitzonderlijk ingewikkeld en ingrijpend. Hoe gaan we al die ontwikkelingen vormgeven en hoe zorgen we ervoor dat het landschap daardoor aan kwaliteit wint, in plaats van dat het onherkenbaar verandert, verschaalt, verrommelt? Hoe gaan we, om met voormalig rijksbouwmeester Floris Alkemade te spreken, ‘een beslissende wending inzetten’ om de opgaven die voor ons liggen op te lossen?

Bij de omgang met verandering in het landschap is het van belang om eerst te kijken naar wat er al is, en welke waarde we daaraan toekennen. Het Noord-Hollandse landschap is divers en heeft een lange geschiedenis van menselijk ingrijpen op alle schaalniveaus. Betekenisvolle lagen, structuren en objecten uit het verleden kunnen een nieuwe functie of betekenis krijgen in de nieuwe ontwikkeling. Maar hoe organiseer je dat, hoe betrek je daar mensen uit de omgeving en belanghebbenden bij, en hoe geef je nieuwe ontwikkelingen zó vorm dat er meerwaarde ontstaat?

Tijdens drie landschapstalks – georganiseerd door Ode aan het Landschap Noord-Holland en het Steunpunt Monumenten en Archeologie Noord-Holland – is verkend hoe het spanningsveld eruitziet tussen ons waardevolle cultuurlandschap en de veranderingen die op stapel staan. Leidend thema bij de discussies was: welke rol kunnen diverse overheden spelen bij het stimuleren van ruimtelijke kwaliteit en een zorgvuldige omgang met de cultuurhistorische waarden van het landschap? Wat kunnen we verwachten van Rijk, provincie en gemeenten en hoe werken zij samen met andere stakeholders?

Drie landschapstalks

Bij eerste de landschapstalk, over energietransitie, stond de Regionale Energie Strategie (RES) in relatie tot andere ruimtelijke claims in het waardevolle cultuurlandschap centraal. De landschapstalk vond plaats op de voormalige vuilstortplaats Schoterog, een locatie waar recreatie, afvalverwerking, de RES-zoekgebieden, Natuurnetwerk Nederland en het Unesco-Werelderfgoed de Stelling van Amsterdam samenkomen.

Gedeputeerde van de provincie Noord-Holland Edward Stigter discussieerde met vertegenwoordigers van de Erfgoed Deal, Afvalzorg, het Steunpunt, Landschap Noord-Holland en Recreatieschap Spaarnwoude over de voorwaarden die gesteld kunnen worden om deze opgaven succesvol samen te brengen.

Op Forteiland IJmuiden ging de landschapstalk over de toekomst van de Atlantikwall, de verdedigingslinie die de bezetter in de Tweede Wereldoorlog langs de complete Europese kustlijn bouwde. Over deze doorlopende landschapsstructuur zijn talloze lokale verhalen te vertellen, maar de vraag is wie de overkoepelende betekenis bewaakt. We onderzochten hoe provincies en andere overheden vanuit hun huidige beleid kunnen samenwerken bij de ontwikkeling van de Atlantikwall op de lange termijn. De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE) stelt in opdracht van de minister van Onderwijs Cultuur en Wetenschap (OCW) een visie op voor de Atlantikwall. De RCE ging in gesprek met vertegenwoordigers van alle kustprovincies en met erfgoed- en landschapsdeskundigen over hoe zo’n nationale visie kan helpen bij keuzes voor het behoud, gebruik en beheer.

De derde landschapstalk, over de toekomst van Laag Holland, ging over de transformatie van het cultuurlandschap. Laag Holland is een gebied met een rijke historie, een hoge bebouwingsdichtheid en stevige uitdagingen voor natuur- en waterbeheer. Deze landschapstalk vond plaats op boerderij Achtervennen in IJpendam. Vertegenwoordigers van de gemeente Waterland, de Erfgoed Deal, provincie Noord-Holland, Stichting Water, Land en Dijken, Staatsbosbeheer en Landschap Noord-Holland spraken over de verschillende belangen in het gebied.

Roep om regie

Bij de landschapstalks klonk geregeld een roep om regie. Niet per se om regels te stellen maar om samen te bedenken wat we willen met het landschap. Lokaal gebeurt er van alles, velen met liefde voor het Noord-Hollandse landschap ondernemen actie en voelen zich verantwoordelijk voor het landschap. Het is dan ook belangrijk om maatwerk te leveren, lokale initiatieven te steunen en te koesteren. Maar op het grotere schaalniveau is het van belang dat alle wensen, eisen en bestaande kwaliteiten in evenwicht worden gebracht en elkaar versterken. Samen moeten we keuzes durven maken en prioriteiten stellen.

Professor landschapsarchitectuur J.T.P. Bijhouwer schreef in de jaren zeventig: 'Om een interessant landschapsbeeld te ontwikkelen is het nodig dat men ontvankelijk is voor hetgeen er is en een visie heeft op wat er zou moeten zijn voor een duurzame en evenwichtige ontwikkeling.' Dat is nog steeds een wijze les om in het achterhoofd te houden bij alle dynamiek in het Noord-Hollandse landschap.

Praten, kijken en lezen

De landschapstalks zijn een samenwerking tussen Ode aan het Landschap Noord-Holland en Steunpunt Monumenten en Archeologie Noord-Holland. Het evenement werd gesteund door de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE), Provincie Noord-Holland, de Erfgoed Deal en de Regionale Energiestrategie Noord-Holland Zuid.

Kijk hier de landschapstalks terug

Verder lezen over het Noord-Hollandse landelijk gebied

- Bijhouwer, J.T.P. Het Nederlandse Landschap. Amsterdam, 1976
- College van Rijksadviseurs. Panorama Nederland. Den Haag 2018.
Downloaden via www.collegevanrijksadviseurs.nl
- Egmond, Florieke. Nederland in de maak. Landschap tussen verleden en toekomst Den Haag, 2002
- Sijmons, Dirk. = Landschap. Amsterdam, 1998
- Vreeze, Noud (red.). Landschap NH. Over de regie van functieveranderingen en bouwactiviteiten in het landelijk gebied van Noord-Holland. WZNH Alkmaar, 2008

‘We staan aan de vooravond van een grote transitie – de energietransitie. Dat is heel zichtbaar in ons landschap en dat betekent dat we moeten kijken hoe we die energietransitie, met grote impact op onze omgeving op een goede manier kunnen combineren mét dat landschap’

Edward Stigter, gedeputeerde van de provincie Noord-Holland voor Klimaat en energie

EEN VERKENNING VAN DE KANSEN VAN HET (WERELD)ERFGOED
EN HET OPWEKKEN VAN HERNIEUWBARE ENERGIE

Van schootsveld naar zonneveld

De noodzaak om hernieuwbare energie op te wekken staat soms op gespannen voet met het behoud van cultuurhistorisch waardevolle landschappen. Een voorbeeld van deze spanning vinden we bij de ontwikkeling van een zonneveld op Schoteroog, onderdeel van het Unesco-Werelderfgoed de Stelling van Amsterdam. Waarom zou je zonnevelden in bijzondere cultuurlandschappen plaatsen? Of kun je dat beter niet doen? En als ze er dan toch moeten komen, onder welke voorwaarden is dat verantwoord te doen?

Schoteroog en de Stelling van Amsterdam

Het recreatiegebied Schoteroog ligt in Haarlem aan de Mooie Nel en het Spaarne op een gesaneerde, afgesloten en heringerichte stortplaats. In het gebied ligt een jachthaven met horeca en aan de rand van het gebied staan een paar stilstaande windturbines en een KPN-toren. Het industriegebied Waarderpolder ligt tegen Schoteroog aan. Het Recreatieschap Spaarnwoude is de beheerder van Schoteroog en Afvalzorg de beheerder van de voormalige afvalstort.

Schoteroog is in de Regionale Energiestrategie (RES) 1.0 van Noord-Holland Zuid (NHZ) aangewezen als zoekgebied voor de opwekking van zonne-energie en inmiddels is besloten om een zonneveld op de zuidwestelijke helling van de afvalstort te realiseren. Het Recreatieschap, Afvalzorg, de RES NHZ en de gemeente zijn betrokken bij het proces. De gemeente Haarlem heeft zelfs de ambitie om een energielandschap op Schoteroog te realiseren.

Schoteroog ligt gedeeltelijk binnen de grenzen van het Unesco-Werelderfgoed de Stelling van Amsterdam. De Stelling is een verdedigingsring rondom Amsterdam van 46 forten en een grote hoeveelheid batterijen, dijken, schootsvelden en sluizen. Om op de werelderfgoedlijst te komen, moet het erfgoed uitzonderlijk en uniek zijn. De werelderfgoedstatus van de Stelling van Amsterdam betekent dat de Unesco-commissie vindt dat deze niet alleen in Nederland, maar in de hele wereld uniek en onvervangbaar is – een staaltje militair en waterbouwkundig vernuft met universele waarde.

De ontwikkeling van een zonneveld binnen het werelderfgoed is complex. Weliswaar is Schoteroog een bijzondere plek, een rafelrandje in het gebied – dat rommelige karakter is nog geen vanzelfsprekende legitimatie van de ontwikkeling van een zonneveld. Het gaat hier immers om werelderfgoed, en dat is het stevigste erfgoedbeschermingsregime dat er bestaat. Deze status dient dan ook bij elke ontwikkeling op of rondom de Stelling zwaar mee te wegen.

Daarnaast staat de omgevingsverordening van de provincie Noord-Holland de ontwikkeling van een zonneveld op deze plek voorlopig nog in de weg. Hier wordt echter aan gewerkt: de concept-omgevingsverordening van 2022 staat de ontwikkeling van landgebonden zonnevelden toe als het voldoet aan het Afwegingskader Energietransitie Hollandse Waterlinies, een document waar momenteel de provincies Noord-Holland, Zuid-Holland en Utrecht aan werken.

Overigens wordt de grens van de Stelling ter hoogte van Schoteroog verplaatst, volgens de concept-omgevingsverordening, waardoor een groot deel van dit zonneveld buiten het werelderfgoed komt te liggen. Die verplaatsing is overigens niet ingegeven om het zonneveld te faciliteren: de grens in de huidige

omgevingsverordening komt namelijk niet overeen met de grens die in 1996 bij de aanwijzing tot werelderfgoed gehanteerd is. Dit betekent dat de tot in 1998 actieve afvalstort bij de aanwijzing tot werelderfgoed voor een groot deel buiten de grens van het werelderfgoed lag.

Vooralsnog is de ontwikkeling van een zonneveld hier dus onmogelijk, maar als Provinciale Staten de regels voor het werelderfgoed uit de concept-omgevingsverordening 2022 ongewijzigd aannemen, verandert dit.

Afweging en het juiste schaalniveau

Dat nagenoeg geen enkel belang of waarde altijd een uitsluitingsgrond is voor de ontwikkeling van hernieuwbare energie in deze regio, bleek uit het voorbereidende onderzoek van de RES NHZ. Op elke vierkante meter rusten namelijk meerdere (wettelijke) beleidsrestricties. Alleen al de twee landschappelijke werelderfgoederen in Noord-Holland Zuid – de Hollandse Waterlinies en de Beemster – beslaan een behoorlijk deel van de regio. Daarbij is in juli 2021 de Nieuwe Hollandse Waterlinie als uitbreiding van de Stelling op de Unesco-Werelderfgoedlijst terechtgekomen – samen heten ze nu de Hollandse Waterlinies¹. Dit betekent dat een nog groter gebied te maken krijgt met Unesco-beleidsrestricties.

Daarnaast zijn er beschermde cultuurhistorische landschappen en structuren, aardkundige monumenten, gebieden met hoge archeologische verwachtingen, rijks-, provinciale en gemeentelijke monumenten, elk met beleidsmatige en planologische consequenties. En dan hebben we het alleen nog maar over erfgoed. Er zijn namelijk ook beleidsrestricties vanwege milieu en veiligheid (denk aan Schiphol, de Amsterdamse haven, Tata Steel), dijken, recreatie, natuur, landbouw, infrastructuur, mobiliteit en woningbouw. Dit betekent dat de verschillende beleidsrestricties per locatie afgewogen moeten worden. Hieruit vloeit voort dat de werelderfgoedstatus niet per definitie een uitsluitingsgrond is, maar wel een van de zwaarwegende belangen. Op het eerste gezicht zou je zeggen dat de erfgoedwaarden hier ondergeschikt zijn aan de waarde van de ontwikkeling van een zonneveld. Immers, hier komen al een industrieterrein, een waterzuiveringsinstallatie, een verkeerstoren, een paar windturbines en een afvalberg samen. Dit is echter tekort door de bocht, want bij deze benadering gaat het over één concreet plan, op één plek, op één moment. De ontwikkelingen moeten echter in een bredere context beschouwd worden. Welke plannen liggen er over tien jaar en welke krachten spelen er dan? Hoe zit het met de precedentwerking voor andere ruimtelijke claims op de Stelling?

Elke ontwikkeling op en rondom de Stelling heeft niet alleen impact op die ene locatie, maar op de identiteit van de totale structuur. Daarom moet elke ontwikkeling nooit individueel, maar altijd in de context van het gehele werelderfgoed beschouwd worden. De Stelling van Amsterdam is immers meer dan een reeks forten en dijken – het is een grote, samenhangende landschappelijke structuur met daarin onder andere forten, kazematten, inundatievelden, schootsvelden, liniewallen, dijken, kades, accessen, sluizen en schuilplaatsen. En als dit het schaalniveau is waarop de Stelling betekenis heeft, is dit ook het schaalniveau waar ontwikkelingen van uit moeten gaan.

De energietransitie is een ontwerpopgave

Ook het College van Rijksadviseurs vindt de regio hét niveau om 'de opgave van de energietransitie te verbinden met andere opgaven en te beschouwen in relatie tot regionale kenmerken en kwaliteiten'². En er wordt ook al op dit schaalniveau naar de energietransitie gekeken, doordat er op regionale schaal in RES'en onderzocht wordt 'waar en hoe het best duurzame elektriciteit op land (wind en zon) opgewekt kan worden'³. De volgende stap is het maken van regionale of provinciale inpassingskaders, bedoeld om met de toekomstige zonnevelden de regionale kernkwaliteiten te versterken. Regionale inpassingsafspraken op basis van de zoekgebieden zijn nog niet gemaakt, maar spelen wel een rol bij de RES 2.0. Ook het beleid van de provincie Noord-Holland biedt hier geen soelaas: de provinciale inpassingseisen zijn te summier en generiek om optimaal te profiteren van regionale kernkwaliteiten. Het ontbreken van regionale landschappelijke inpassingseisen leidt ertoe dat ontwikkelingen zoals het zonneveld op Schoterog, individueel worden en kunnen worden gezien. Dat is een gemiste kans. In zijn kennisnotitie 'Energietransitie en Leefomgeving' stelt de Raad voor de leefomgeving en infrastructuur namelijk dat de realisatie van landschappelijke en ruimtelijke meerwaarde

1. De Nieuwe Hollandse Waterlinie is een 85 kilometer lange verdedigingslinie die van Muiden tot aan de Biesbosch loopt.

2. College van Rijksadviseurs. Via Parijs, een ontwerpverkenning. Den Haag, 2019 11.

3. www.regionale-energiestrategie.nl

(dubbel ruimtegebruik) voorwaarde hoort te zijn bij duurzaamheidstransities⁴ – en een goede landschappelijke inpassing en goed ontwerp zijn onmisbaar voor de realisatie van deze meerwaarde. Voormalig rijksadviseur Dirk Sijmons stelde zelfs dat energie volledig een ontwerpopgave is⁵.

Bij erfgoed draait die ontwerpopgave vooral om het behouden en versterken van de genius loci, de geest van de plek, ondanks en dankzij de ontwikkeling door middel van ontwerp. Hier zijn talloze voorbeelden van. Het Fort bij Krommeniedijk (ook onderdeel van de Stelling) heeft bijvoorbeeld een op de geschiedenis van de plek geïnspireerd zonnedak gerealiseerd met 456 zonnepanelen. Door het ter plekke opwekken van de eigen energiebehoefte wordt het historische zelfvoorzienende karakter van de forten benadrukt.

Ook bij Schoterog is de ontwikkeling van het zonneveld een ontwerpopgave, die niet alleen uit moet gaan van het militaire DNA en het verleden als vuilstort, maar ook van het schaalniveau van de Stelling als geheel.

De grote schaal: ontwerpende benadering

In het rapport 'Energie Linie. Erfgoed in transitie' (2017) in opdracht van de provincie Noord-Holland en de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE), worden de resultaten van een ontwerpend onderzoek naar de mogelijkheden voor 'respectvolle inpassing' van hernieuwbare energie bij de Nieuwe Hollandse Waterlinie gepresenteerd: 'Eén van de uitgangspunten van het onderzoek was dat het onderhavige erfgoed zich niet zal onttrekken aan de ruimtelijke transformatie die de transitie van fossiele naar hernieuwbare energiebronnen met zich meebrengt. Deze transformatie wordt in dit boek juist gezien als een kans om het erfgoed te behouden en te versterken, met name in de delen die momenteel onder druk staan door andere ruimtelijke ontwikkelingen. Dat moet in eerste instantie ruimtelijk worden opgevat: door gerichte toepassing van hernieuwbare energie op specifieke plekken kan het grotendeels aan het oog onttrokken militaire erfgoed beter beleefbaar gemaakt worden.'

In het rapport is gezocht naar bouwstenen voor de ontwikkeling van een 'energielinie', waarbij duurzame energie en het militaire DNA van de linies altijd het startpunt waren. Dit uitzoomen en het zoeken naar

4. Raad voor de leefomgeving en infrastructuur. *Energietransitie en Leefomgeving: kennisnotitie*. Den Haag, 2017. Blz. 24-25

5. www.blauwekamer.nl/2017/11/29/energie-is-een-ontwerp-opgave/

bouwstenen passend bij dit militaire DNA, had tot doel om te onderzoeken hoe de opwekking van hernieuwbare energie betekenis toe kan voegen aan de Nieuwe Hollandse Waterlinie. En hoewel dit onderzoek geen panklare oplossing biedt – er zijn immers meerdere respectvolle toepassingen van zonne-energie mogelijk bij dit erfgoed – is het uitgangspunt dat energieontwikkelingen op of rondom de Hollandse Waterlinies betekenis dienen toe te voegen aan het culturele landschap. Dat is belangrijk vanuit het perspectief van het behoud van erfgoedwaarden.

De juiste schaal en een goed ontwerp vergen budget

Budget speelt uiteraard een belangrijke rol bij de totstandkoming van goed ontworpen en goed ingepaste zonnevelden. Echter, doordat de huidige SDE+-subsidie voor zonne-energie louter rendement en efficiëntie belooft (hoewel dit gaat veranderen), worden ontwikkelaars niet gestimuleerd om kwalitatief hoogstaande zonnevelden te ontwikkelen. Goede inpassing na goed onderzoek drukt immers bijna altijd het rendement⁶. De kwaliteit van een zonneveld is momenteel dus voor een groot gedeelte afhankelijk van de eisen en begeleiding van provincie en gemeenten en van de eigen inzet en ambities van de ontwikkelaar. Landschapsarchitect Roel Van Gerwen van Landschap Noord-Holland adviseert gemeenten om stevig te onderhandelen en partners daarbij te overtuigen dat het niet gaat om projectontwikkeling, maar om een gebiedsontwikkeling. Daarnaast betoogt hij dat ontwikkelaars zelf baat hebben bij een goede landschappelijke inpassing. Ook geeft hij de tip mee om goed de doelstellingen te definiëren: 'Bedenk als gemeente van tevoren wat je wel en niet wilt als een ontwikkelaar een zonneveld plaatst.'

Gemeenten en provincies die een zonneveld op een locatie met hoge cultuurhistorische waarde willen realiseren kunnen financiële ondersteuning aanvragen bij de Erfgoed Deal, een programma waarin wordt samengewerkt door de rijksoverheid, gemeenten, provincies en maatschappelijke organisaties in de ruimtelijke

6. Er is op dit moment een kwaliteitsbudget in de maak binnen de SDE+-subsidie die landschappelijke inpassing mogelijk moet gaan maken.

‘Bedenk als gemeente van tevoren wat je wel en niet wilt als een ontwikkelaar een zonneveld plaatst’

Roel Van Gerwen, landschapsarchitect bij Landschap Noord-Holland

ordering en erfgoedzorg. Edwin Raap, netwerker energietransitie en duurzaamheid bij de Erfgoed Deal legt uit: ‘Het uitgangspunt van de Erfgoed Deal is dat erfgoed meerwaarde kan hebben voor andere processen. In het geval van de energietransitie kan erfgoed een inspiratiebron zijn voor een goed ontwerp. Vanuit de Erfgoed Deal kunnen de meerkosten gedragen worden die je moet maken om een goed ontwerp te maken.’

Zorgvuldigheidsplicht

De werelderfgoedstatus kan verloren gaan, zoals afgelopen zomer duidelijk werd met het verlies van de werelderfgoedstatus van de Victoriaanse dokken van Liverpool. Volgens het Unesco-comité heeft nieuw- en hoogbouw daar het oorspronkelijke aanzicht aangetast. Hierdoor was de uitzonderlijke, universele waarde – hét criterium voor werelderfgoed⁷ – niet langer aanwezig. Het zou zonde zijn als dit met de Stelling van Amsterdam gebeurt.

Dat wil niet zeggen dat ontwikkelingen nooit kunnen en uitgesloten moeten worden, zelfs niet bij werelderfgoederen. Ontwikkeling is niet per definitie slecht. ‘Behoud door ontwikkeling’ was het credo uit de beleidsnota Belvedere (1999). Deze nota gaat over cultuurhistorie in relatie tot ruimtelijke ontwikkeling en stond aan de wieg van talloze succesvolle herbestemmingen van forten, kerken, boerderijen, fabriekshallen, gebieden en landschappelijke structuren. Sinds Belvedere zit cultuurhistorie vanzelfsprekend aan tafel bij veel ruimtelijke ontwikkelingen – het is tegenwoordig gemeengoed dat de cultuurhistorische waarden van een plek tot een beter ontwerp kunnen leiden door de toevoeging van diepgang, verhalen en kwaliteit.

De energietransitie kan zelfs bijdragen aan de instandhouding van cultureel erfgoed, dat concludeert tenminste ‘Energielinie. Erfgoed in transitie’. Dat rapport stelt echter ook dat dit niet vanzelfsprekend is: ‘In tegendeel: het rücksichtslos “uitsmeren” van een keur aan duurzame energetische ingrepen over het landschap, deze linies in het bijzonder, zou de integriteit en de authenticiteit van dit waardevolle culturele erfgoed zelfs in ernstige mate kunnen aantasten.’[noot8] Dát ontwikkeling mogelijk is, betekent dus niet dat het behoud van erfgoedwaarden makkelijk van tafel mag worden geveegd vanwege de veronderstelde prioriteit van andere belangen en een (veronderstelde) verminderde erfgoedwaarde van een locatie, zoals bij Schoterog het geval lijkt te zijn.

Met andere woorden: de veronderstelde lagere waarde van één plek zou niet tot gevolg mogen hebben dat daar een ontwikkeling plaatsvindt die niet bijdraagt aan het behoud en de versterking van de kernkwaliteiten van de Stelling als geheel. De ligging van de Stelling in de dynamische metropoolregio Amsterdam maakt immers dat die waarden continu onder druk staan van allerlei opgaven, met als recent voorbeeld het voorstel om de A8-A9 door de Stelling van Amsterdam heen te trekken.

Dit gebied, met hoge recreatieve, landschappelijke en cultuurhistorische waarden en potenties voor klimaatadaptatie, zou juist de drukke en volle metropoolregio nog meer waarde kunnen opleveren. Dat zou voorwaardelijk moeten zijn bij ontwikkelingen op het erfgoed. In dit geval is die meerwaarde onlosmakelijk verbonden met de ontwikkeling van de Stelling als landschappelijke, continue structuur en dat vergt onder andere een intergemeentelijke, regionale aanpak en visie en goede, minimale inpassings- en kwaliteitseisen van de provincie Noord-Holland.

De plannen die er nu liggen, lijken niet uit te gaan van het schaalniveau van het werelderfgoed en de toevoeging van meerwaarde aan dit werelderfgoed als uitgangspunt te hebben. Een gemiste kans – met ontwerpend onderzoek kunnen de kernkwaliteiten versterkt worden en de ruimtelijke kwaliteit vergroot. Aan gemeente en provincie de taak om hoge eisen te stellen, ervoor te zorgen dat dit een voorbeeldproject wordt en te ondersteunen – bijvoorbeeld door het aanvragen van een financiële bijdrage vanuit de Erfgoed Deal.

7. www.unesco.nl/nl/artikel/unesco-ontneemt-liverpool-de-werelderfgoedstatus

8. H+N+S Landschapsarchitecten. *Erfgoed in transitie: Energielinie*. Amersfoort, 2017. Blz. 103

Provinciaal beleid zonne-energie Noord-Holland

De provinciale regels (waar en hoe) van Noord-Holland voor het ontwikkelen en inpassen van zonneparken in het landelijk gebied zijn te vinden in de Provinciale Ruimtelijke Verordening (artikel 32a) en de Uitvoeringsregeling opstellingen voor zonne-energie in het landelijk gebied 2019.

Uitgangspunt van het locatiebeleid is dat zonneparken minimaal aan één zijde moeten aansluiten op bestaand stedelijk gebied of een dorpslint. Afhankelijk van de mate van inkapseling van het zonnepark tussen bestaande stedelijke gebieden, dorpslinten, rijks- en provinciale wegen en spoorwegen, mag het zonnepark maximaal 25 hectare groot zijn, met uitzondering van de zogeheten stimuleringsgebieden. Voor de landschappelijke inpassing zijn er vier eisen: de opstellingen zijn niet hoger dan 1,50; er moet 50 meter tussen de opstelling en woonbebouwing liggen; de bodem onder de opstellingen mag niet verhard worden; en de randen en terreinafscheidingen moeten passend zijn en zoveel mogelijk ecologisch worden ingericht. Het provinciale beleid sluit op voorhand een aantal gebieden uit: Natuurnetwerk Nederland, erfgoed van uitzonderlijke universele waarden, bufferzones en weidevogelleefgebieden. De omgevingsvergunning wordt voor maximaal 25 jaar verleend, waarna de opstelling voor zonne-energie verwijderd moet worden.

Leg eerst de daken vol

Vaak klinkt de roep, onder meer door de rijksadviseur van het landschap, dat alle daken eerst vol moeten worden gelegd voordat er aan zonnevelden wordt begonnen.

Een groot aandeel van de zoekgebieden is ook op dak. Zon op dak, ook wel dakgebonden zon genoemd, loopt echter tegen de nodige obstakels op:

- Veel daken zijn constructief niet geschikt voor zonnepanelen en het is nog niet juridisch mogelijk om af te dwingen om bestaande daken geschikt te maken voor zonnepanelen.
- De gebruiker van een bedrijfspand is vaak niet de eigenaar, waardoor het integreren van de energieopbrengst in de bedrijfsvoering binnen het pand niet altijd haalbaar is. Huurders van bedrijfspanden hebben zodoende minder baat bij de plaatsing van zonnepanelen dan bij andere verduurzamingsingrepen die wél bijdragen aan de (vaak verplichte minimale) energiebesparing van het eigen bedrijf.
- De aansluiting en het elektriciteitsnet zijn vaak niet geschikt, zeker waar veel dakoppervlak beschikbaar is voor bedrijven die zelf weinig energie verbruiken.
- Soms zijn daken ongeschikt door hun oriëntatie op het noorden.
- Doordat het financieel niet gestimuleerd wordt om zoveel mogelijk terug te leveren aan het net, leggen woningeigenaren vaak precies genoeg panelen neer voor het eigen gebruik.

Het is wachten op innovaties in de techniek. Als zonnepanelen lichter worden, worden veel meer daken constructief geschikt. Ook is het wenselijk dat er panelen komen die met een lagere instroming van zon (noorddaken) voldoende op kunnen wekken.

De ambities ten aanzien van de hoeveelheid zonnestroom die in 2050 in Nederland opgewekt moet worden lopen uiteen tussen 70 TWh/jr en 200 TWh/jr. Een recent verschenen onderzoek van TKI Urban Energy stelt dat 80 procent van de zonnestroom van de maximale prognose van 200 TWh/jr opgewekt kan worden op daken. Hierbij wordt uitgegaan van: een lagere ondergrens voor benodigde instraling waardoor noorddaken ook geschikt zijn; lichtere panelen waardoor meer daken constructief geschikt zijn; en maximale benutting van daken, ook als daarmee meer opgewekt dan verbruikt wordt.

Om de doelen van het Klimaatakkoord voor 2030 te kunnen halen, is het onvermijdelijk om op grote schaal zon of wind 'in het weiland' te oogsten. Op die termijn zal de technische ontwikkeling nog onvoldoende ver zijn om alle daken efficiënt vol te kunnen leggen.

Sprekers bij de landschapstalk:

Marco Berkhout (programmamanager RES NHN), Rosanne Bruinsma (Steunpunt Monumenten en Archeologie Noord-Holland), Roel van Gerwen (Landschap Noord-Holland), Jos Gilliam (Recreatie Noord-Holland), Bert Krom (Afvalzorg), Edwin Raap (Erfgoed Deal), Lonneke Steensma-Nooij (programmabureau Stelling van Amsterdam PNH), en Edward Stigter (gedeputeerde provincie Noord-Holland). Gespreksleider: Ellen Klaus

Artikel met dank aan:

Lonneke Steensma-Nooij (programmabureau Stelling van Amsterdam, PNH) en Marco Berkhout (programmamanager RES NHN)

*‘De petite histoire, de verhalen op bunkerniveau
– soms heel gruwelijk, soms romantisch, soms
ontroerend – dat zijn de verhalen die het meeste leven’*

Michiel Purmer, Natuurmonumenten

EEN VISIE OP DE ATLANTIKWALL ALS LANDSCHAPPELIJKE STRUCTUUR

Lokale initiatieven en de roep om centrale regie

De Atlantikwall is tijdens de Tweede Wereldoorlog door de Duitse bezetter gebouwd als verdedigingslinie langs de hele Europese westkust, bedoeld om een geallieerde aanval vanaf zee tegen te houden. Het is een keten van bunkers, loopgraven, antitankgrachten en allerlei andere militaire relictten in het kustlandschap. Aan de monding van het Noordzeekanaal bouwden de Duitsers bijvoorbeeld Forteiland IJmuiden ter verdediging van de kwetsbare toegang tot de Amsterdamse haven.

Om te verkennen hoe de toekomst van de Atlantikwall eruit kan zien, organiseerde het Steunpunt Monumenten en Archeologie Noord-Holland samen met Ode aan het Landschap Noord-Holland en de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE) een landschapstak op Forteiland IJmuiden. Al eerder organiseerden beide organisaties samen bijeenkomsten en brachten ze publicaties uit over de mogelijke omgang met de Atlantikwall¹. Nu was het tijd voor een interprovinciale dialoog met een bredere groep betrokkenen: vertegenwoordigers van diverse overheden, gebiedsbeheerders en erfgoed specialisten. Vooraf waren drie kernvragen opgesteld: wat is de betekenis van de Atlantikwall, wie voelt zich er verantwoordelijk voor en wie zijn er bij de toekomst van deze enorme landschappelijke structuur betrokken?

Betekenis van de Atlantikwall

Na de oorlog werd de Atlantikwall lange tijd gehaat. Het was 'schuldig erfgoed', gebouwd in opdracht van de bezetter. Onderdelen werden gesloopt, ondergewerkt, vergraven of vernield. Alle bruikbare onderdelen waren er al snel uitgesloopt, landschappelijke elementen raakten overwoekerd en kinderen stookten vuurtjes in de bunkers.

Tegenwoordig kan de linie echter rekenen op veel belangstelling. Zo ook het Noord-Hollandse deel, dat loopt van Texel tot en met Zandvoort. Zowel lokaal als nationaal richten steeds meer partijen hun blik op deze tastbare, grootschalige herinnering aan de Tweede Wereldoorlog.

Die belangstelling uit zich in initiatieven voor restauratie, herbestemming of het geven van rondleidingen, maar ook in het ongewenst uitgraven van bunkers, metaaldetectie of andere vormen van vandalisme. En hoewel de objecten veelal uit ogenschijnlijk onverwoestbare materialen zijn opgetrokken (vooral gewapend beton en staal) lijden ze evengoed onder de onzorgvuldige omgang en weer en wind. Landschappelijke elementen als antitankgrachten en loopgraven raken overwoekerd en vervlakken. Zonder ingrijpen is het een kwestie van tijd voordat de Atlantikwall onherkenbaar beschadigd raakt en zelfs grotendeels verdwijnt.

De Atlantikwall is van grote betekenis voor het historische verhaal van de Tweede Wereldoorlog op verschillende schaalniveaus. De linie speelt een rol in de Europese context, als verdedigingslinie tegen vijanden van buitenaf. Door de bouw van de Atlantikwall maakten de Duitsers manschappen vrij voor de strijd aan het oostfront. De linie was daarmee van grote betekenis voor het verloop van de oorlog aan beide kanten van het Derde Rijk.

1. O.a. Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, 'Op Verkenning 2.0. Twee eeuwen militair erfgoed in het vizier', 2019, Steunpunt Monumenten & Archeologie Noord-Holland, 'Interview Ben de Vries over militair erfgoed', 2020 en 'In de bres voor oud beton. Op zoek naar een nieuw verhaal voor de Atlantikwall', Ode 2021

Dat verhaal kan op Europees niveau nog steeds verteld worden aan de hand van belangrijke onderdelen van de linie die langs de hele Europese westkust verspreid liggen. De Normandische kust van Frankrijk vertelt het verhaal van het eerste bevrijdingsoffensief, de Zeeuwse kust op zijn beurt dat van de tienduizenden gesneuvelden tijdens de Slag om de Schelde. Op Nederlandse schaal vertellen de onderdelen in Zeeland weer een ander verhaal dan bijvoorbeeld de opstand van Georgische troepen op Texel². De verschillende karakteristieken en verhaallijnen in de provincies vormen schakels in het grotere verhaal van de verdedigingslinie als geheel.

Om ook op het lokale niveau de verhalen over de oorlog levend te houden is het belangrijk dat de geschiedenis van de Atlantikwall afleesbaar blijft: laagdrempelig en duidelijk aanwezig. De Atlantikwall vertelt niet alleen het verhaal van de verdediging van de Noordzeekust. Het vertelt ook over de evacuatie van kustbewoners die huis en haard moesten verlaten voor de aanleg van de verdedigingswerken. Hele dorpen werden gesloopt en het landschap ging op de schop. Daardoor heeft de hele Noord-Hollandse kust een wederopbouwidentiteit – waar voorheen oude vissershuisjes, pensions, sanatoria, badhotels en recreatiewoningen stonden, staan nu naoorlogse appartementencomplexen en bungalows uit de jaren vijftig.

Tot slot zijn er ook in en rondom Schagen, Alkmaar, Spaarnwoude onderdelen van de vesting nog bewaard. De Atlantikwall heeft dus betekenis op meerdere fronten en dat culturele fenomeen is alleen te begrijpen als je er op een of andere wijze de oorlogsgeschiedenis aan kunt aflezen.

Van wie is de Atlantikwall?

In alle kustgemeenten van Noord-Holland liggen onderdelen van de Atlantikwall. In strategisch gelegen gemeenten als IJmuiden en Den Helder gaat het om talloze grotere en kleinere objecten, op andere plekken om een paar minder opvallende onderdelen. Lokale historische verenigingen en individuele inwoners tonen vaak veel interesse voor dit erfgoed. Er worden educatieve rondleidingen georganiseerd voor scholen, ‘bunkertours’ vinden gretig aftrek en op een zonnige dag wemelt het van de wandelaars die bunkers verkennen. Deze initiatieven richten zich over het algemeen op één of enkele objecten, doorgaans niet op de grotere structuren. Ze dragen vaak wel enorm bij aan de bewustwording van het belang van de Atlantikwall en het enthousiasme om de verhalen achter deze objecten te vertellen.

Gebiedsbeheerders als Natuurmonumenten, Staatsbosbeheer en PWN hebben grote stukken Atlantikwall in eigendom. Hoewel ze dat zo goed mogelijk proberen te beheren, worstelen ze met de botsende belangen: natuurbeheer, ecologie, cultuurhistorie en recreatie. Soms gaan die functies samen, meestal schuurt het. De wensen en behoeften van wandelaars en bunkerliefhebbers gaan nu eenmaal niet altijd goed samen met voorwaarden voor het behoud van bedreigde flora en fauna. ‘Als je uit baldadigheid een bunker openbreekt, net als daar vleermuizen overwinteren, is dat heel schadelijk. Dat is maar een voorbeeld van een breed palet van bedreigingen dat helaas aan het groeien is’, aldus Michiel Purmer van Natuurmonumenten.

In de duinen van Velsen ligt het zuidelijke deel van de Festung IJmuiden, een veelomvattende landschapsstructuur, mét Walzkörpersperre. Heel bijzonder vanuit militair-historisch oogpunt, maar desondanks nog niet beschermd. Er mag ook niemand komen in dit soort gebieden, omdat de bezoeker dan van het pad af moet en dat mag niet vanwege Europese natuurwetgeving – die zwaarder weegt dan de bescherming van cultureel erfgoed. Daarmee wordt de beleefbaarheid van het cultureel erfgoed belemmerd ten bate van natuurwaarden – in theorie althans. De realiteit is dat bunkerliefhebbers alsnog van het pad af gaan om die Walzkörpersperre te verkennen, en daarmee schade berokkenen aan de natuur én aan het erfgoed. Om de Atlantikwall-recreant tegemoet te komen organiseert Natuurmonumenten sinds kort een beperkt aantal wandelingen onder begeleiding. Dergelijke botsende belangen vragen om een voortdurende zoektocht naar de juiste balans.

Een aantal gemeenten voelt zich inmiddels verantwoordelijk voor het erfgoed uit de oorlog – vaak gedreven door enthousiaste inwoners, lokale politici of individuele ambtenaren. Sommige gemeenten laten alle objecten

2. Oneindig Noord-Holland, ‘Georgische soldaten op Texel’, 2011
<https://onh.nl/verhaal/georgische-krijgsgevangenen-komen-in-actie-op-texel>

‘We zien het als een landschapslaag die ook mag eroderen. Vooral de gebieden tussen de grote vestingen mogen hun geheimzinnigheid behouden’

Ernst van der Kleij, beleidsadviseur Provincie Noord-Holland.

en ensembles van de Atlantikwall inventariseren en beschermen die als gemeentelijk monument. David Koren van Erfgoed Zeeland vertelde dat veel Zeeuwse gemeenten aan het inventariseren zijn geslagen, maar daardoor dreigt er wel ad-hocbeleid te ontstaan. Ook het gemeentebestuur van Bloemendaal wilde niet wachten tot een andere overheidsinstantie tot bescherming overging en pakte zelf de handschoen op door objecten en structuren aan te wijzen als gemeentelijke monument om daarmee verdere aantasting te voorkomen³. Maar beschermen betekent ook monitoren welke ontwikkelingen er plaatsvinden en handhaven op vernieling en illegaal uitgraven van bunkers. Het is daarom de vraag of bescherming van de Atlantikwall wel in de eerste plaats een taak is van gemeenten – het gaat tenslotte om een Europese structuur.

In Zuid-Holland en Zeeland is er al jarenlang veel belangstelling voor de Atlantikwall. Zo kent Zuid-Holland zeven ‘erfgoedlijnen’, waarvan de Atlantikwall er één is. De erfgoedlijnen zijn landschappelijke structuren waarvan de provincie de geschiedenis zichtbaar en beleefbaar wil maken en houden, en daarvoor jaarlijks subsidie beschikbaar stelt⁴. Zo worden de verhalen over de Atlantikwall verteld, worden er activiteiten georganiseerd en wandel- en fietsroutes uitgezet. Toch loopt ook Zuid-Holland aan tegen het nurkse, weerbarstige karakter van de Atlantikwall. Gedeputeerde Willy de Zoete: ‘We hebben samen met de RCE enorm geïnvesteerd in de bunker van Seyss-Inquart in Wassenaar. Ik ben erin geweest want we hebben een archeologisch depot nodig, en ik dacht: wie weet... Maar het is écht niet geschikt voor dat soort gebruik. Dat zijn lastige dilemma’s: wat moet je ermee? Wat past er voor gebruik in?’

De provincie Noord-Holland geeft tot nu toe in haar erfgoedbeleid nog geen prioriteit aan de Atlantikwall, maar daarin lijkt verandering te komen. Net zoals de West-Friese Omringdijk en de Stelling van Amsterdam is de Atlantikwall een gemeentegrens-overschrijdende historische structuur⁵. Omdat de structuur ook de

3. Haarlems Dagblad, ‘Bloemendaal wil 70 Duitse bunkers op monumentenlijst: ‘Dit is belangrijk militair erfgoed’’, 2020
https://www.haarlemsdagblad.nl/cnt/dmf20201023_90945667

4. <https://www.zuid-holland.nl/onderwerpen/landschap/erfgoed-cultuur/erfgoedlijnen/>

5. <https://leidraadlc.noord-holland.nl/ensembles-structuren/>

provinciegrenzen overschrijdt, lijkt hier rijksbeleid voor de hand te liggen. De provincie kan hier echter toch een belangrijke rol spelen, door het opstellen van een visie op beheer en eventuele ontwikkeling van de linie in de provincie.

Wat het bemoeilijkt is dat de objecten zich over het algemeen niet of nauwelijks lenen voor herbestemming of commerciële exploitatie, iets waar de provincie juist graag op inzet – al is de ze zich bewust dat dat hier niet opgaat.

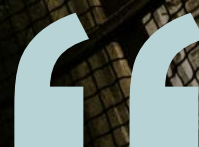
De rijksoverheid onderkent inmiddels het belang van deze nationale militaire structuur: de RCE, die in het verleden al een aantal bijzondere objecten als rijksmonument aanwees, werkt nu aan een nationale visie op de internationale betekenis van Atlantikwall⁶. Deze rijksvisie zal in aanvulling op de provinciale en gemeentelijke activiteiten worden geformuleerd en zich met name richten op de rol van het Rijk bij de gezamenlijke doelstellingen van de verschillende overheden voor behoud, ontwikkeling, ontsluiting en beleving van de Atlantikwall. Of de Europese Unie eveneens overweegt om de Atlantikwall te beschermen, is nog niet bekend.

6. Kamerstuk 32820, nr. 321 | Overheid.nl, 2019 <https://zoek.officielebekendmakingen.nl/kst-32820-321.html>

‘We moeten op elk beleidsniveau prioriteringen aanbrengen en op rijks-, provinciaal en gemeentelijk niveau de verschillende verhalen vertellen en ruimte geven aan de initiatieven’

Henk Baas, afdelingshoofd Landschap, Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed

Het gesprek

Tijdens de landschapstalk bleek al gauw dat er nog hele basale vragen op tafel liggen: willen we de Atlantikwall echt beschermen? Is daar voldoende reden voor? Waarin ligt de waarde van de linie: is het alleen waardevol als complete landschapsstructuur of zijn de verhalen van de individuele bunkers en loopgraven op zichzelf ook belangrijk genoeg om ze als losse elementen te beschermen, als hoofdstukken in een boek?

Voor sommigen is dat een uitgemaakte zaak dat hier een nationale opgave ligt, maar niet iedereen was het daar tijdens het debat over eens. Zo riep de gedeputeerde van de provincie Zuid-Holland ook de vraag op: zou de Atlantikwall geen werelderfgoed moeten zijn? 'Dat is alleen interessant als je het beschermt van de Noordkaap tot de Spaanse grens', aldus provinciaal adviseur Ruimtelijke Kwaliteit, Steven Slabbers. 'Maar als je dat kleine stuk Atlantikwall van Nederland gaat voordragen – nee, dat is zinloos.'

Als het om beheerstrategieën gaat, is afstemming op nationaal niveau wel nodig, was de teneur van het gesprek. Waar zet je in op restauratie en eventuele herbestemming, welke onderdelen ga je alleen beheren om de huidige toestand te consolideren en waar laat je de landschapsstructuur vergaan tot ruïne? Joost van der Linden van Staatsbosbeheer, dat bijzondere complexen van de Atlantikwall bezit, vroeg zich af: 'Wil je duizend bloemen laten bloeien, wat nu eigenlijk gebeurt, of wil je centrale regie voeren en prioritering maken, omdat je anders al je ensembles kwijtraakt?'

Het voeren van centrale regie zou een rijkstaak kunnen zijn. Daartoe is een brede inventarisatie nodig zodat gekozen kan worden: welke hoofdstukken zijn er nodig om het hele verhaal te kunnen begrijpen? Het klinkt logisch om te pleiten voor het behoud van enkele cruciale onderdelen van de Atlantikwall om het verhaal goed te kunnen vertellen, en de minder vitale onderdelen met rust te laten. Maar, zo klonk het ook aan tafel: de praktijk is vaak anders. Door de decentralisatie van de erfgoedzorg zijn lokale initiatieven en acties van individuele gemeenten en beheerders leidend geworden in de beheerstrategie. De rijksoverheid kan natuurlijk nationale kaders bieden voor de omgang met de Atlantikwall, maar in de praktijk komt het neer op wat er lokaal gebeurt. Want daar zitten de energie en het enthousiasme dat voor draagvlak nodig is. Landelijk én lokaal is vooral onder amateuronderzoekers opvallend veel gedetailleerde kennis aanwezig.

Het bieden van duidelijkheid over de kaders is dan een taak van de provincie en het Rijk. Een evenwicht vinden tussen lokale initiatieven en centrale regie is de grote uitdaging waarover wij de komende jaren met elkaar in gesprek zullen moeten blijven. Deze bijeenkomst was een eerste aanzet voor hoe het Rijk, de provincies, Steunpunten en gemeenten hierbij kunnen samenwerken.

Sprekers bij de landschapstalk:

Henk Baas (hoofd afdeling Landschap, Rijksdienst Cultureel Erfgoed), Dorine van Hoogstraten (adjunct-directeur MOOI Noord-Holland), Ernst van der Kleij (beleidsmedewerker erfgoed provincie Noord-Holland), David Koren (adviseur cultuurhistorie en monumenten Erfgoed Zeeland), Michiel Purmer (Natuur en erfgoed, Natuurmonumenten), Steven Slabbers (PARK Noord-Holland) en Willy de Zoete (gedeputeerde provincie Zuid-Holland). Gespreksleider: Ellen Klaus

Artikel met dank aan:

Henk Baas (afdelingshoofd Landschap Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)

‘Vanuit Amsterdam ben je met tien minuten in het groen, dit is uniek. Laag Holland is een gebied met droogmakerijen en veenweiden met zeer bijzondere kwaliteiten van internationale allure, maar ook met grote opgaven en doelstellingen. We kunnen niet langer wachten’

Peter Hoogervorst, programmamanager Nationaal Landschap Laag Holland bij Provincie Noord-Holland

GROTE DRUK OP EEN KLEINSCHALIG LANDSCHAP,
EEN ZOEKTOCHT NAAR OPLOSSINGEN

De toekomst van Laag Holland

Een iconisch beeld voor het Hollandse landelijk gebied is ‘de koe in de wei’. Het beeld van de koe in het weidse en waterrijke landschap met een molen of kerktoren aan de horizon en schapenwolken in de lucht wordt nationaal en internationaal gelauwerd. Maar is dit beeld nog langer houdbaar? En zo ja, ten koste van welke prijs?

Het veenweidegebied staat voor een verscheidenheid aan problemen en opgaven. Voor oplossingen is samenwerking nodig, maar de opvattingen en belangen van bestuurders, beleidsmakers, eigenaren en andere betrokkenen in het gebied lopen sterk uiteen. Daarom organiseerde Het Steunpunt Monumenten en Archeologie Noord-Holland samen met Stichting Ode aan het Landschap Noord-Holland de landschapstalk Laag Holland op het erf van boerderij Achtervennen in IJpendam. Een gesprek met een brede groep betrokkenen om de spanning die de aanstaande transitie in het waardevolle cultuurlandschap oproepen, vanuit verschillende perspectieven te duiden.

Laag Holland: vindingrijke veenweide

Laag Holland ligt tegen Amsterdam aan. Vanuit het stadscentrum ben je met dertig minuten fietsen in een waterrijk landschap van weilanden op veengrond – een grondsoort van opgehoopte, niet volledig verteerde plantenresten. Dit landschap is in de afgelopen eeuwen vrijwel volledig door boeren gemaakt. Landbouw en landschap zijn hier onlosmakelijk met elkaar verbonden en dit verhaal is nog goed afleesbaar in het gebied. Meer dan duizend jaar geleden werd het moeras dat hier lag geschikt gemaakt voor landbouw. Vanaf de oevers van een natuurlijke waterloop groef men lange greppels – waar mogelijk evenwijdig aan elkaar – om het overvloedige water af te voeren. De drooggevalle veengrond werd voor akkerbouw in gebruik genomen. Zodra veen in contact komt met zuurstof wordt het afgebroken (oxidatie) en start een proces van bodemdaling. Door de daling van het veenland nam de wateroverlast toe en leende het land zich na verloop van tijd alleen nog voor veeteelt en turfgraverij. De sloten werden gaandeweg steeds breder en er ontstonden kleine en grote meren, zoals de later drooggemalen Purmer, Wormer, Beemster en Schermer. Hoewel de aanhoudende bodemdaling zorgde voor regelmatige overstromingen en verminderde landbouw mogelijkheden, leidde het ook tot enorme vindingrijkheid. Er ontstond een melk- en kaasindustrie en een vooruitstrevend watermanagement met de bouw van dijken en molens.

Inmiddels zijn zowel de Hollandse melk- en kaasproducten als onze civiele techniek en watermanagement internationaal vermaard. Tegelijkertijd staat het veenweidegebied vandaag de dag voor dezelfde én nieuwe uitdagingen, waarbij we onszelf moeten afvragen hoe het landschap van Laag Holland ook voor de generaties na ons van waarde kan zijn.

Huidig grondgebruik: wat en wie?

Vandaag de dag worden de weilanden in Laag Holland verschillend beheerd, van intensief tot zeer extensief. De meest intensief gebruikte gronden zijn in eigendom van agrariërs. Melkveehouderij is de dominante sector in Laag Holland. De melkveebedrijven zijn relatief groot, maar vergeleken met andere regio's in Nederland tegelijkertijd relatief extensief wat betreft het aantal koeien per hectare. Het gemiddeld aantal melkkoeien per bedrijf in Waterland ligt hoger dan het Noord-Hollands gemiddelde (98,9 tegenover 97,6). Het gemiddeld aantal

melkkoeien per hectare in Waterland (1,3) is lager dan voor heel Noord-Holland (1,5) en Nederland (1,7). Bovendien zijn de bedrijven in Waterland arbeidsintensief, vanwege de natte gronden en de vele sloten.[noot1] Het extensieve karakter van de veehouderij in Laag Holland houdt eveneens verband met de hoge natuurwaarden van het gebied, de meeste extensief beheerde gronden hebben namelijk een natuurbestemming en intensieve veeteelt is hier dus niet mogelijk. Een gebied met zo'n natuurbestemming is het Natura 2000-gebied 'Ilperveld, Varkensland, Oostzanerveld en Twiske'. Sinds de aanwijzing in 2013 zijn op het gebied de Vogelrichtlijn en de Habitatrichtlijn van toepassing, dit zijn Europese richtlijnen die aangegeven welke soorten en welke typen natuurgebieden (habitats) beschermd moeten worden. Het Natura 2000-gebied is opgenomen in het Natuurnetwerk Nederland (NNN), een samenhangend netwerk van bestaande en nieuw aan te leggen natuurgebieden. Voor nieuwe natuurgebieden worden veelal landbouwgronden omgevormd tot natuur, soms na het uitkopen van agrariërs en onteigening van gronden. Mede hierdoor lijkt het debat tussen agrariërs en natuurorganisaties te verharderen – toch hebben ze elkaar nodig om de problematiek in het veenweidegebied op te lossen.

Bodemdaling

Het grootste probleem in het veenweidegebied van Laag Holland is de bodemdaling – tussen twee en vier millimeter per jaar, zo'n twintig tot veertig centimeter per eeuw.[noot2] Ilperveld en Varkensland liggen gemiddeld 1,3 tot 1,9 meter onder NAP. De dikte van het veenpakket varieert er tussen één en vier meter, wat betekent dat de bodem nog meters kan dalen.

Bodemdaling heeft grote effecten op het landschap en het grondgebruik. Het veroorzaakt schade aan gebouwen, kunstwerken, wegen en kabels en leidingen door (ongelijkmatige) verzakkingen. Het leidt tot toenemende kosten voor het waterbeheer. Door ongelijkmatige bodemdaling nemen peilverschillen toe en daarmee ook de risico's van wateroverlast en verdroging. Tot slot gaat de oxidatie van ontwaterde veengronden gepaard met CO₂-uitstoot – momenteel in Nederland circa vier tot zeven megaton per jaar, dit is ongeveer twee procent van de jaarlijkse nationale broeikasgasemissie.[noot3]

Naast deze directe effecten zijn er allerlei indirecte effecten op de natuur en het landschap. Veel van de kernkwaliteiten van Laag Holland zijn direct verbonden met de veenbodem, bijvoorbeeld het slotenpatroon, de archeologische waarden en de weidevogels. Naarmate het veen door de voortgaande ontwatering geleidelijk verdwijnt, zal het hooggewaardeerde veenweidelandschap van karakter veranderen en meer gaan lijken op de bestaande droogmakerijen en kleipolders.

Het aanpakken van de bodemdalingsopgave kan echter de realisatie van andere opgaven in de weg staan. Het instellen van hogere waterpeilen om de bodemdaling te remmen vergroot bijvoorbeeld het risico op een hogere uitstoot van de broeikasgassen lachgas en methaan. Ook leidt dat tot een verhoogd zoetwatergebruik en een lagere productiviteit van de gronden voor de melkveehouderij. Het is daarom van belang om de opgaven in Laag Holland in samenhang tot elkaar te beschouwen.

Van opgaven naar uitwerking

In de zoektocht naar oplossingen voor de veenproblematiek presenteerden Staatsbosbeheer, Natuurmonumenten, Landschap Noord-Holland en Recreatie Noord-Holland in 2018 een perspectief voor Laag Holland in 2050: 'Amsterdam Wetlands'. Voorjaar 2021 zijn hierbij de eerste projecten gestart om één groot aaneengesloten natuurgebied van 12.000 hectare met goed afgestemd water- en natuurbeheer en slimme recreatiemogelijkheden te realiseren. Via de Erfgoed Deal wordt onderzocht welke gebieden vernat kunnen worden en wat de effecten hiervan zijn op de beleving van natuur- en erfgoedwaarden. Dat moet uitmonden in locatiespecifieke keuzes met respect voor het aanwezige erfgoed.

Provincie Noord-Holland werkt momenteel aan een integraal gebiedsprogramma voor Laag Holland, waarin onder provinciale regie en in samenwerking met betrokken partners wordt gewerkt aan de opgaven voor natuur, landbouw, water, bodemdaling, klimaat, recreatie en landschap. Er zijn diverse projecten in uitvoering. Hoewel er dus al aan de veenweideproblematiek wordt gewerkt, bleek tijdens de landschapstak dat de

‘De koe staat voor het verhaal van het landschap en van de boer die hier ging ontginnen. Daardoor ziet het landschap eruit zoals het eruitziet. Dit moeten we niet koste wat het kost behouden, maar draagt bij aan het verhaal van het gebied’

Marjorie Verhoek, programmaleider Erfgoed Deal

behoefte aan duidelijke langetermijndoelen en maatwerk groot is. Aan de provincie wordt gevraagd de doelen op gebiedsniveau verder uit te werken en met belanghebbenden te bespreken wat nodig is en wat men elkaar te bieden heeft. Dé boer bestaat immers niet. Er zijn verschillende bedrijfsstijlen en diverse typen vee. Hét veenweidegebied bestaat ook niet, elke regio heeft zijn specifieke eigenschappen en kenmerken.

Het landschap van de toekomst

Hoe ziet het landschap van Laag Holland er in de toekomst – na realisatie van de opgaven – uit? Kunnen we over vijftig jaar in Laag Holland het Hollandse landschap blijven vinden dat veel mensen zo waarderen? Met water, dijken, polders, boerderijen en koeien?

Veel is nog onduidelijk. Wat wel zeker is, is dat als de melkveehouderij verdwijnt, daarmee ook een belangrijke ruimtelijke drager van het veenweidegebied zal verdwijnen. Een nieuwe economische en ruimtelijke drager van hetzelfde formaat is niet zomaar voorhanden, en natuurorganisaties kunnen het landschap slechts tegen hoge kosten in stand houden. De cultuurhistorische waarden die nu nog in het landschap te lezen zijn, zullen bij het verdwijnen van de agrariërs hun samenhang verliezen.

Om dit te voorkomen en het veenweidegebied te versterken zouden nieuwe concepten ontwikkeld moeten worden. De nabijheid van Amsterdam biedt mogelijk kansen, zo klonk het tijdens de landschapstalk. Op recreatief en toeristisch vlak hebben de Amsterdammers Laag Holland al ontdekt. 's Zomers snorren grote groepen e-scooters over de dijkes en worden de sloten druk bevaren. De relatie tussen Laag Holland en de stad is altijd nauw geweest, het gebied ligt niet voor niets binnen de Stelling van Amsterdam. Kan de stad Amsterdam ook een bijdrage aan de kosten van het landschap leveren?

Heeft iedereen hier eigenlijk geen verantwoordelijkheid – boer, burger en buitenlui? Als de maatschappij tien cent per liter melk meer betaalt, dan kan gezond voedsel in een aantrekkelijk, rijk, toegankelijk, biodivers landschap worden geproduceerd. De boer krijgt een eerlijk inkomen en zorgt daarbij vanzelfsprekend voor schoon water, schone lucht en een vitale bodem.

Kijkend naar het verleden is een zeker opportunisme in het veenweidegebied niet vreemd. Het is echter te hopen dat we een duurzaam toekomstperspectief voor het gebied kunnen ontwikkelen. Er liggen stevige opgaven waardoor de druk op het kleinschalige landschap alleen nog maar groter lijkt te worden. De zoektocht naar oplossingen vergt samenwerking en (provinciale) sturing, zodat we allemaal ook in de toekomst kunnen blijven genieten van het veenweidelandschap. Een landschap waar de mens zijn stempel op heeft gedrukt en dat sindsdien in transitie is – en waarvan het landschapsbeeld het koesteren waard is.

Laag Holland: doelen en opgaven

Provincie Noord-Holland heeft voor Laag Holland een aantal doelen en opgaven geformuleerd voor de lange termijn, zoals het verhogen van de biodiversiteit, schoon oppervlaktewater en een duurzame landbouw. Vier doelen met wettelijke verplichtingen met eindtermijnen in de jaren 2027-'30 zijn:

- Afronding van het Natuurnetwerk Nederland (NNN) in 2027
 - de hoeveelheid natuur in het Natuurnetwerk Ilperveld, Varkensland, Oostzanerveld en Twiske wordt met circa 340 hectare vergroot door de aangewezen gronden voor 2027 om te vormen naar natuur
 - de kwaliteit van de bestaande natuurgebieden wordt versterkt door de natuur te herstellen en de neerslag van stikstof te verminderen
 - de natuurgebieden worden met natuurbruggen, -stroken, bermen en watergangen verbonden.
- Een reductie van de uitstoot aan broeikasgassen van 1,0 Mton CO₂-eg./jaar
- De reductie wordt gerealiseerd door een vermindering van de bodemdaling in 2030 (referentiejaar: 1990). Het terugbrengen van de uitstoothoeveelheid geldt voor de hele provincie, een deel dient in Laag Holland te worden gerealiseerd.
- De realisatie van de doelen van de Kaderrichtlijn Water (KRW) van waterlichamen
- Op grond van de Europese KRW zijn voor alle oppervlaktewateren ecologische en chemische normen gesteld voor een goede waterkwaliteit. Denk aan nutriënten (stikstof, fosfor) en verontreinigende stoffen in het water of de score op de vier biologische elementen vis, waterplanten, kleine waterdieren en algen.
- De realisatie van de Natura 2000-doelen en de gebiedsgerichte aanpak stikstof
- Laag Holland kent vijf Natura 2000-gebieden, waarvan vier met stikstofgevoelige habitat. De stikstofdepositie zorgt daar voor schade aan de natuur. Voor die vier gebieden wordt in 2023 met een tweede Natura 2000-beheerplan gestart met een looptijd van zes jaar. Hierin worden de natuurherstelmaatregelen benoemd. Daarnaast zijn er doelen zonder wettelijke verplichtingen, die echter wel urgentie hebben voor Laag Holland, zoals de beleving en het beheer van het landschap voor inwoners, recreanten en toeristen, het economisch verdienmodel van het landelijk gebied, natuurinclusieve landbouw, enzovoorts.

Bouwen op de kwaliteiten van Laag Holland

Blijft na de realisatie van alle opgaven nog iets van het huidige landschap over? Zeker wel, als we de provincie Noord-Holland mogen geloven. De provincie heeft de omgeving van het Natuurnetwerk Nederland (NNN)-gebied in Waterland in 2020 aangewezen als Bijzonder Provinciaal Landschap (BPL). Het BPL is het regime voor bescherming en waar mogelijk versterking en ontwikkeling van gebieden in Noord-Holland die landschappelijk, aardkundig, ecologisch of cultuurhistorisch van bijzondere waarde zijn (staat los van het NNN-regime). Elk BPL is beschreven in kernkwaliteiten. BPL Waterland strekt zich uit tussen Amsterdam en Edam/Volendam en heeft:

- Als belangrijkste landschappelijke kwaliteiten:
 - natuurlijk gevormde, grillig lopende veenstroompjes (de dieën)
 - onregelmatige strookverkaveling van de veenweidepolders en regelmatige verkaveling van de symmetrische droogmakerijen.
- Als belangrijkste kwaliteiten van openheid en ruimtebeleving:
 - een open ruimte met vergezichten, die in groot contrast is met de nabije stad
 - geschiktheid als habitat voor weidevogels door het open landschap, met hoog grondwaterpeil, een hoge diversiteit in bodemleven en het microreliëf
 - het zuidoostelijke deel van het gebied als groene randzone tussen Waterland en het stedelijk gebied van Amsterdam.
- Als belangrijkste ruimtelijke dragers:
 - Waterlandse Zeedijk
 - ringdijken en -vaarten
 - Trekvaart en het Goudriaankanaal
 - Noordhollandsch Kanaal
 - korte bebouwingslinten
 - stolpenstructuren.

In het BPL zijn ruimtelijke ontwikkelingen, met uitzondering van nieuwe stedelijke ontwikkelingen, alleen toegestaan zolang de kernkwaliteiten niet worden aangetast.

Sprekers bij de landschapstalk:

Peter Hoogervorst (provincie Noord-Holland), Vera Geelen (Staatsbosbeheer), Walter Menkveld (Water, Land & Dijken), Dana Ponec (adviseur commissie Ruimtelijke Kwaliteit), Onno Steendam (Landschap Noord-Holland), Marjorie Verhoek (Erfgoed Deal), en Astrid van de Weijenberg (wethouder gemeente Waterland). Gespreksleider: Ellen Klaus

“

Colofon

Deze publicatie is een uitgave van Stichting Ode aan het Landschap Noord-Holland en Steunpunt Monumenten & Archeologie Noord-Holland.

Auteurs

Rosanne Bruinsma
Dorine van Hoogstraten
Reinier Mees
Lisa Timmerman

Redactie

Ellen Klaus
Marrit van Zandbergen

Eindredactie

Maarten Ettema

Beeld

Landschapstalk Schoteroog: Fred Peerdeman
Landschapstalk Atlantikwall & Hollands Kroon: Jaap Kroon
Alle foto's zijn genomen tijdens de betreffende landschapstalk.

Vormgeving

Merijn Groenhart | GreenGraphics

Met dank aan

Landschapstalk Schoteroog:

Marco Berkhout (programmamanager RES NHN), Rosanne Bruinsma (Steunpunt Monumenten en Archeologie Noord-Holland), Roel van Gerwen (Landschap Noord-Holland), Jos Gilliam (Recreatie Noord-Holland), Bert Krom (Afvalzorg), Edwin Raap (Erfgoed Deal), Lonneke Steensma-Nooij (programmabureau Stelling van Amsterdam PNH), en Edward Stigter (gedeputeerde provincie Noord-Holland)

Landschapstalk Atlantikwall:

Henk Baas (hoofd afdeling Landschap, Rijksdienst Cultureel Erfgoed), Dorine van Hoogstraten (adjunct-directeur MOOI Noord-Holland), Ernst van der Kleij (beleidsmedewerker erfgoed provincie Noord-Holland), David Koren (adviseur cultuurhistorie en monumenten Erfgoed Zeeland), Michiel Purmer (Natuur en erfgoed, Natuurmonumenten), Steven Slabbers (PARK Noord-Holland) en Willy de Zoete (gedeputeerde provincie Zuid-Holland).

Landschapstalk Laag Holland

Peter Hoogervorst (provincie Noord-Holland), Vera Geelen (Staatsbosbeheer), Walter Menkveld (Water, Land & Dijken), Dana Ponec (adviseur commissie Ruimtelijke Kwaliteit), Onno Steendam (Landschap Noord-Holland), Marjorie Verhoek (Erfgoed Deal), en Astrid van de Weijenberg (wethouder gemeente Waterland).

info@odeaanhetlandschap-nh.nl
www.odeaanhetlandschap-nh.nl

info@steunpunterfgoednh.nl
www.steunpunterfgoednh.nl